

Andrzej Kuszczak

Szkoła polska poza granicami kraju animatorem integracji społeczności polskiej

---

Kultura i Edukacja nr 4, 99-106

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Andrzej Kusztelak

SZKOŁA POLSKA POZA GRANICAMI KRAJU ANIMATOREM INTEGRACJI SPOŁECZNOŚCI POLSKIEJ

---

1. Wprowadzenie

Współczesne przemiany społeczne są pod przemożnym wpływem tendencji integracyjnych. Dziś mówi się o integracji nie tylko w aspekcie jednoczenia się krajów Europy Środkowowschodniej z demokratycznymi krajami szeroko rozumianej Europy Zachodniej, ale także w aspekcie procesu rozwoju i dojrzwania człowieka do współuczestniczenia w różnorodnych działaniach społecznych. Działania integracyjne spotykamy również na płaszczyźnie wojskowej, handlowej, naukowej czy prawnej. Musimy jednak pamiętać o tym, iż proces integracji – choć nieunikniony – jest procesem długofalowym, wielowątkowym i bardzo zróżnicowanym.

Na gruncie nauk pedagogicznych spotykamy pojęcia, które możemy uznać za pokrewne ze zjawiskiem „integracji”. Są to: uspołecznienie (socjalizacja), adaptacja społeczna czy wzmacnianie więzi społecznych. Można więc przyjąć, iż przez integrację rozumieć będziemy „proces tworzenia całości z mniejszych elementów (scalanie), zaś integralny to związany z całością albo też stanowiący całość”¹.

Wyróżniamy następujące rodzaje integracji: **normatywną**, oznaczającą zgodność zachowania, postępowania członków społeczności z systemem wartości i norm zachowań obowiązujących w tej społeczności, **funkcjonalną**, oznaczającą zgodność postępowania, działalności osób, grup lub instytucji z rolami wyznaczonymi im przez daną społeczność, **komunikatywną**, przejawiającą się w sprawnym i ciągłym przepływie informacji, a także w porozumiewaniu się, oraz **kulturalną**, odnoszącą się do systemu kultury². Wszystkie one mają zapewnić spójność, zgodność wewnętrzną, zdolność do trwania, funkcjonowania

---

¹ D. Lalak, T. Pilch, *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Warszawa 1999, s. 108–109.

² Ibidem, s. 109.

i rozwoju jednostek, grup i społeczeństw. Zachodzą między nimi również określone związki powodujące powstanie układu sprzężonego, zapewniającego równowagę społeczną³.

Instytucją społeczną pełniącą istotną rolę w życiu społecznym, zwłaszcza w organizowaniu i integrowaniu lokalnego środowiska wychowawczego, sprzyjającego wszechstronnemu rozwojowi jednostki, a także zaspokajaniu potrzeb obywateli, jest szkoła. Wyjątkowa zaś rola w tym zakresie przypada szkole pracującej poza granicami naszego kraju. To właśnie na niej spoczywa moralny obowiązek uruchamiania procesu integracji, głównie integracji normatywnej, propagując i pielęgnując takie zachowania i postępowanie u swoich wychowanków (a także ich rodziców), które są zgodne z systemem wartości i norm etycznych obowiązujących w polskim systemie wychowawczym.

Działania zmierzające do integracji obywateli polskich przebywających czasowo poza granicami naszego kraju były i są podejmowane przez polskie szkoły funkcjonujące przy placówkach dyplomatycznych i konsularnych RP w różnych krajach świata.

2. Szkoły przy placówkach dyplomatyczno-konsularnych RP – rys historyczny

Rozwój kontaktów bilateralnych między Polską a innymi krajami zmuszał władze państwowe do otwierania placówek dyplomatyczno-konsularnych. W pierwszej kolejności otwierano takie placówki w tzw. krajach socjalistycznych, a następnie w wybranych krajach zachodnich. Szeroko przyjętym zwyczajem w stosunkach dyplomatycznych jest fakt przebywania na placówce w trakcie delegowania do służby zagranicznej z całymi rodzinami, a więc i z dziećmi. W miarę upływu czasu i normalizowania się stosunków międzynarodowych wyjazdy obywateli polskich na placówki zagraniczne z rodzinami stały się zjawiskiem coraz częstszym. Wiązało się to ze wzrostem międzynarodowego uznania polskiej władzy ludowej. Do dnia 28 czerwca 1944 roku, czyli do uformowania Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej, uznanie międzynarodowe Polski ograniczało się do Związku Radzieckiego, Republiki Czechosłowacji, Federacyjnej Republiki Jugosławii i niepełnego (de facto) ze strony Tymczasowego Rządu Republiki Francji. Rok 1945 przyniósł znaczne przyspieszenie procesu nawiązywania stosunków dyplomatycznych. Na koniec 1945 roku Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej uruchomił 9 ambasad, 16 poselstw, 3 misje (wojskową, polityczną i handlową) oraz jedną delegaturę. Do końca 1948 roku pełne stosunki dyplomatyczne Rzeczpospolita Polska miała już z 45 państwami, co w ówczesnej dobie, przy 51 członkach ONZ, stanowiło uznanie wręcz powszechne i było dowodem zwycięskiego zakończenia walki o międzynarodowe uznanie Polski Ludowej⁴.

³ Por.: A. Naumiak, *Współdziałanie obywateli w zarządzaniu zmianami* [w:] *Spoleczne uwarunkowania rozwoju lokalnego*, A. Potoczek i J. Stępień (red.), Poznań–Wrocław 2003, s. 68.

⁴ Patrz: W. S. Dobrowolski, *Dyplomacja Polski Ludowej 1944–1980. Organizacja i funkcjonowanie*, Warszawa 1981, s. 32–33.

A co z kształceniem dzieci i młodzieży? Przez pierwsze lata kształtowania się państwa polskiego w nowej sytuacji geopolitycznej problem kształcenia dzieci polskich dyplomatów nie został rozwiązany w sposób kompleksowy. Dzieci obywateli polskich delegowanych do tzw. krajów demokracji ludowej kierowano do szkół przy ambasadach radzieckich. Nauka odbywała się w języku rosyjskim i zgodnie z obowiązującymi wówczas radzieckimi planami nauczania. Inaczej przedstawiała się sprawa kształcenia dzieci pracowników delegowanych do służby zagranicznej w krajach zachodnich. Władze PRL nie wyrażały zgody na wyjazdy pracowników na placówki wraz ze swoimi dziećmi. Dla nich powołano w 1954 roku Dom Dzieci Pracowników Służby Zagranicznej. Mieścił się on w Warszawie przy ul. Tynieckiej 15/17 i mogło w nim jednocześnie przebywać do 150 uczniów. Na czas delegowania rodziców na placówki dzieci mieszkaly w tym Domu, należącym zresztą do Ministerstwa Spraw Zagranicznych, zaś obowiązki szkolne realizowały w różnych szkołach warszawskich.

Lata 60. charakteryzowały się intensywnym wzrostem kontaktów dyplomatycznych, handlowych i naukowych z wieloma krajami świata. Rozpoczęły się także kontraktowe, wieloletnie wyjazdy za granicę. Były to oczywiście wyjazdy z całymi rodzinami. Powrócił więc problem kształcenia dzieci i młodzieży przebywających czasowo poza granicami kraju. W związku z narastającymi problemami natury formalnej, w interesie swoich pracowników, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Ministerstwo Handlu Zagranicznego, Przedsiębiorstwo Handlu Zagranicznego „Polservice” oraz Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego wysunęły wobec ministra oświaty postulat zorganizowania jednolitego systemu kształcenia dzieci czasowo przebywających za granicą.

W pierwszym etapie organizowania tego systemu wprowadzono formę nauczania zaoczno-korespondencyjnego. Jednostką prowadzącą to nauczanie, decyzją Ministra Oświaty, zostało III Korespondencyjne Liceum Ogólnokształcące dla Pracujących w Warszawie. Nauczyciele tego liceum opracowali instrukcje programowe wraz z zadaniami prac kontrolnych. Nauczaniem zostali objęci uczniowie od klasy szóstej szkoły podstawowej do czwartej klasy szkoły średniej z sześciu krajów: trzech krajów Europy (Wielkiej Brytanii, Francji i Włoch), dwóch krajów Afryki (Egiptu i Tunezji) oraz jednego kraju azjatyckiego (Iraku).

Pierwsze stacjonarne placówki oświatowe w krajach czasowego pobytu dzieci i młodzieży zostały otwarte dopiero pod koniec 1968 roku. Na mocy decyzji Ministerstwa Oświaty PRL z dniem rozpoczęcia roku szkolnego 1968/69, powstały trzy placówki szkolne: Szkoła Podstawowa i Liceum Ogólnokształcące przy Ambasadzie PRL w Moskwie, Szkoła Podstawowa przy Ambasadzie PRL w Pekinie i Szkolny Punkt Konsultacyjny przy Ambasadzie PRL w Hawanie⁵.

---

⁵ Por.: J. Karolczak, *Zespół Szkół Ogólnokształcących dla Dzieci Obywateli Polskich Czasowo Przebywających za Granicą. Rys historyczny*, Warszawa 1997, s. 2.

W roku szkolnym 1969/70 uruchomione zostały punkty nauczania w Paryżu i Londynie, zaś w następnym roku szkolnym powstała uzupełniająca szkoła polska w Pradze oraz zainicjowano powołanie szkoły uzupełniającej przy Ambasadzie PRL w Berlinie. W roku szkolnym 1971/72 zaczęto tworzyć kolejne punkty konsultacyjne przy ambasadach w: Algierze, Budapeszcie, Bukareszcie, Kopenhadze, Helsinkach, Brukseli, New Delhi, Nairobi, Rabacie, Waszyngtonie i Zarii w Nigerii⁶.

Stan polskich placówek szkolnych uwarunkowany jest głównie sytuacją polityczną na świecie, tym niemniej jest on znaczący. Świadczą o tym następujące dane: na dzień 1 września 2002 roku na czterech kontynentach – w Europie, Azji, Afryce i Ameryce Północnej – funkcjonowało: 12 zespołów szkół (ZS), 13 filii (FZS) i 40 punktów konsultacyjnych (SPK).

Niniejsze doświadczenia integracyjne społeczności polskiej dotyczą Szkoły Polskiej przy Ambasadzie RP w Federacji Rosyjskiej w Moskwie i obejmują lata 1991–1994⁷.

3. Charakterystyka Szkoły Polskiej przy Ambasadzie RP w Moskwie

Jak wynika z powyższych rozważań, Szkoła Polska w Moskwie powstała we wrześniu 1968 roku i była pierwszą placówką tego typu w Europie i świecie. Była odpowiedzią ówczesnych polskich władz politycznych i oświatowych na apele polskiego środowiska, aby dzieci naszych obywateli czasowo przebywających w stolicy b. ZSRR mogły się uczyć w języku polskim, w polskiej szkole i przy udziale polskich nauczycieli. Wcześniej obowiązek szkolny dzieci i młodzież realizowały w szkołach radzieckich.

W roku szkolnym 1968/69 w Szkole Polskiej przy Ambasadzie PRL w Moskwie nauczaniem prowadzonym przez 5 nauczycieli objęto 174 uczniów. W roku szkolnym 1991/92 w 13 oddziałach uczyło się 222 uczniów, przy 32 członkach rady pedagogicznej.

Przez pierwsze sześć lat istnienia szkoła funkcjonowała w bardzo skromnych warunkach lokalowych (przenosząc się co roku do nowego lokalu) i ubogiej infrastrukturze dydaktycznej. Z początkiem roku szkolnego 1974/75 otrzymała w dzierżawę część typowego budynku szkolnego zbudowanego z wielkiej płyty, mieszczącego się przy ulicy Mosfilmowskaja 60 (później Ulofa Palme 5 korpus 1). W powyższym budynku swoją lokalizację obok szkoły polskiej otrzymała również szkoła arabska, skupiająca około 400 uczniów, dzieci pracowników przedstawicielstw dyplomatycznych i handlowych kilku państw arabskich. Powierzchnia użytkowa szkoły wynosiła ok. 1700 m², którą tworzyło 16 pracowni i klasopracowni, biblioteka, gabinet lekarski i stomatologiczny, sekretariat szkoły, pokój nauczycielski, gabinet dyrektora, gabinet wicedyrektora

⁶ Zestawienie własne w oparciu o materiały sprawozdawcze udostępnione w ZSO w Warszawie.

⁷ Autor niniejszego opracowania pełnił w latach 1991–1994 obowiązki dyrektora Szkoły Podstawowej i Liceum Ogólnokształcącego przy Ambasadzie RP w Moskwie.

tora, świetlica, kuchnia i inne pomieszczenia gospodarcze. Duża sala gimnastyczna była wynajmowana oddzielnie na zajęcia wychowania fizycznego i sportowe zajęcia pozalekcyjne na specjalnych warunkach finansowych. Przy organizowaniu dużych uroczystości szkolnych korzystano – także odpłatnie – z sali widowiskowej mieszczącej się w szkole węgierskiej, graniczącej z terenami rekreacyjnymi polskiej szkoły. Taka infrastruktura dydaktyczna pozwalała na optymalną organizację procesu edukacyjnego.

4. Formy integracji realizowane przez Szkołę Polską przy Ambasadzie RP w Moskwie w latach 1991–1994

Każda szkoła, która pragnie z powodzeniem realizować swoje zadania statutowe, nie może zamykać się w swoim lokalnym środowisku, otoczona murem obojętności czy nawet wrogości. Zamykanie się na otaczającą rzeczywistość, brak współpracy z potencjalnymi sojusznikami szkoły, tworzy sytuacje nienaturalne. Mając pełną świadomość powyższych przesłanek, dyrekcja szkoły prezentowała i kierowała się zasadą otwartości i gotowości do współpracy z każdym, komu zależało na tworzeniu wartościowego klimatu w samej szkole, jak i wokół niej.

W tworzeniu właściwego klimatu wokół szkoły znaczący udział mieli rodzice skupieni w ówczesnym Komitecie Rodzicielskim. Obok rodziców – pierwszoplanowych sojuszników szkoły – konstruktywny wpływ na jej funkcjonowanie w warunkach obcego kraju ma zawsze placówka dyplomatyczna, przy której szkoła została utworzona. W omawianym okresie, kierownictwo Ambasady RP w Moskwie, a zwłaszcza sam ambasador, żywo interesowało się codzienną pracą, problemami i kłopotami szkoły. Dyrekcja szkoły miała w osobie ambasadora i pozostałych pracowników ambasady, Konsulatu RP, Biura Radcy Handlowego, Attachatu wojskowego prawdziwych sojuszników, na których zawsze można było liczyć w trudnych sytuacjach. Szczególnym takim okresem dla całej polskiej społeczności był przewrót polityczno-wojskowy i zmiana władzy w ZSRR/Rosji.

Istotnym elementem procesu integracyjnego polskiej społeczności w kraju czasowego pobytu jest internacjonalizacja stosunków w szkole. Ostatnia dekada XX wieku charakteryzowała się bardzo dynamicznymi kontaktami międzynarodowymi, szerokim otwieraniem się na świat, co sprzyjało zacieraniu się granic między państwami. Stosunki międzyludzkie w wielu dziedzinach życia się umiędzynarodawiają. Można to uznać za pewien symptom obecnych czasów. Z drugiej zaś strony musimy liczyć się z faktem, iż w procesie internacjonalizacji uczestniczyć będą tylko ludzie z odpowiednim wykształceniem, obyciem, otwarci na świat, komunikatywni, zdolni do respektowania na co dzień zasad pluralizmu i tolerancji. Dotyczyć to będzie głównie: rasy, wyznania, języka, kultury i stylu życia. Dzisiejszemu światu, wstrząsanemu konfliktami o podłożu politycznym, wyznaniowym czy narodowościowym, dążeniami autonomicznymi coraz to nowych grup etnicznych, potrzebna jest nowa filozofia i to taka, która będzie mogła spełniać rolę spoiwa między narodami czy państwami. Zadaniem

tej filozofii, rozumianej jako „filozofia młodości”, musi być współudział w procesach samostwarzania się młodego człowieka, współudział w procesach samokreacji⁸.

Na program internacjonalizacji stosunków międzyludzkich, zmierzających do szeroko rozumianej integracji polskiej społeczności czasowo przebywającej w Rosji, opracowany i wdrażany w warunkach Szkoły Polskiej przy Ambasadzie RP w Moskwie, składało się:

1. Wdrażanie w życie i kultywowanie dobrosąsiedzkich stosunków ze społecznością Szkoły Arabskiej w Moskwie.

Przyjmowały one następujące formy:

- wzajemnych uzgodnień co do rozkładu zajęć szkolnych w obu placówkach, umożliwiającego bezkolizyjne korzystanie z sal gimnastycznej oraz swobodny transport uczniów do i ze szkoły,
- kształtowanie u uczniów obu szkół postawy tolerancji i prawa do innego wyznania, zwyczajów i stylu życia,
- składanie przez dyrekcję obu szkół wzajemnych, kurtuazyjnych wizyt z okazji rozpoczęcia roku szkolnego, nowego roku kalendarzowego i zakończenia roku szkolnego,
- sprawowanie przez uczniów z obu szkół opieki nad bezdomnymi psami żyjącymi na terenie przyszkolnym.

2. Nawiązanie bliskiej współpracy z sąsiadującą ze szkołą polską bratnią Szkołą Węgierską przy Ambasadzie Republiki Węgierskiej w Moskwie.

Realizowano ją poprzez:

- wzajemne spotkania dyrekcji obu szkół poświęcone wymianie doświadczeń w kierowaniu placówkami w kraju czasowego pobytu,
- wynajmowanie należącej do szkoły węgierskiej sali widowiskowej na wszystkie uroczystości szkolne z udziałem całej społeczności szkolnej: uczniów, nauczycieli, rodziców, gości oraz przedstawicieli zaprzyjaźnionych szkół narodowych,
- uczestnictwo dyrekcji szkoły w węgierskich uroczystościach szkolnych i narodowych,
- udostępnienie szkole węgierskiej polskich autobusów szkolnych do transportu swoich uczniów, po rezygnacji lokalnego przewoźnika z prowadzenia dowozu dzieci węgierskich,
- organizowanie spotkań uczniów obu szkół na terenie polskiej szkoły przy okazji różnych imprez sportowo-rekreacyjnych.

3. Nawiązanie współpracy z jedną z lokalnych szkół moskiewskich – Szkołą Ogólnokształcącą nr 1119.

Sprowadziła się ta współpraca do następujących form:

---

⁸ Patrz: J. Kuczyński, *Powołanie młodego człowieka, uniwersalizm i świat uniwersalny* [w:] *Istota i wizje młodego człowieka. Program badań uniwersalizmu*, t. II, Warszawa 1991.

- zorganizowanie spotkania dyrekcji szkoły z delegacją szkoły moskiewskiej, która wyraziła chęć poznania polskich doświadczeń z zakresu programu wychowawczego szkoły, oraz uczestniczenia w wybranej uroczystości szkolnej,
- zaproszenie delegacji młodzieży i grona nauczycielskiego Szkoły Ogólnokształcącej nr 1119 na całonocne obchody Święta Szkoły Polskiej w 1992, 1993 i 1994 roku,
- rewizyta grupy uczniów i nauczycieli szkoły polskiej w szkole moskiewskiej,
- udział uczniów klas 7–8 SP i I–II LO szkoły polskiej w obchodach Dnia Zwycięstwa (9 Maja), zorganizowanych przez szkołę moskiewską dla polskiej młodzieży na terenie jednej z akademii wojskowych w Moskwie,
- systematyczne spotkania członków dyrekcji obu szkół, poświęcone ukazaniu stronie rosyjskiej polskich doświadczeń z zakresu programu wychowawczego szkoły i polskiego systemu wychowawczego⁹.

4. Zainicjowanie działalności Międzynarodowej Szkolnej Ligi Koszykowej.

Do MSLK przystąpiły drużyny następujących szkół narodowych: amerykańskiej, niemieckiej, francuskiej, słowackiej, czeskiej, węgierskiej. Włączyła się również drużyna z zaprzyjaźnionej szkoły moskiewskiej. Powstanie Ligi było efektem spotkań dyrektora i przewodniczącego komitetu rodzicielskiego polskiej szkoły z dyrektorami różnych szkół narodowych istniejących w Moskwie. Mecze odbywały się na terenie szkoły polskiej oraz niemieckiej. Mecze ligowe rozgrywano systemem „każdy z każdym”, zaś w turniejach pokazowych stosowano system pucharowy, czyli „przeegrany odpada”.

Wszystkie mecze toczyły się przy olbrzymim dopingu licznie zgromadzonych uczniów i rodziców. Rywalizacja sportowa, toczona w pełnym poszanowaniu kultury gry, była doskonałą okazją do nawiązywania znajomości z rówieśnikami z innych krajów oraz do integrowania się w jedno duże „internacjonalne społeczeństwo uczniowskie”.

5. Przejmowanie opieki nad grupami młodzieży z Kazachstanu udającymi się na kolonie i obozy w Polsce, składanie wizyt w jednym z moskiewskich domów dziecka oraz w jednym ze szpitali dziecięcych.

Realizowano ją poprzez:

---

⁹ Współpraca między obu szkołami prowadziła do przybliżenia uczniom szkoły moskiewskiej polskiej kultury, tradycji, zwyczajów i obrzędów. W rozmowach z nauczycielami poruszano także zagadnienia z historii najnowszej obu krajów, zwłaszcza okresu pierwszych lat II wojny światowej. Każde spotkanie znajdowało odbicie w prasie lokalnej. O efektach trzyletniej współpracy między obu szkołami może świadczyć fragment szerokiego artykułu w gazecie „Moskowskij zapad” 1994, nr 14, Galiny Anisimowej pt. *W gościach u drużej. Krasnyj dień w szkolnym raspisanii*. „Jeżeli nasza młodzież z radością i dużym zainteresowaniem idzie na spotkania z polskimi uczniami, to jest nadzieja, że kiedy staną się dorosłymi, to będą pamiętać o swoich polskich przyjaciółach, a w ich sercach pozostanie na całe życie dobry ślad. A nam wszystkim tak bardzo potrzeba wzajemnego zrozumienia między narodami”.

- spotkanie się z przebywającymi na terenie szkoły młodymi Kazachami, odpoczywającymi przed dalszą podróżą do Polski, dzielenie się wrażeniami, opowiadanie o naszym kraju itp.,
- przygotowywanie upominków dla dzieci z domu dziecka oraz przebywających w szpitalu dziecięcym,
- wyjazdy do domu dziecka oraz szpitala dziecięcego w okresach przedsięwziętych – Bożego Narodzenia i Wielkanocy.

5. Zakończenie

Szkoła Polska przy Ambasadzie RP w Moskwie podjęła w latach 1991–1994 różnorodne działania mające na celu integrowanie polskiej społeczności lokalnej wokół przyjętego programu dydaktyczno-wychowawczego. Tę społeczność tworzyli i nadal tworzą ludzie czasowo przebywający w tym wielkim mieście, powiązani stosunkami o charakterze osobowym i rzeczowym, charakteryzującymi się pewnym zaangażowaniem i trwałością w czasie.

Pobyt w szkole przy placówce dyplomatycznej naszego kraju w dowolnym kraju (zwłaszcza europejskim) powinien być okazją do kreowania wspólnych wartości, wzorów działania, poglądów i interesów. Każda szkoła przy ambasadzie RP winna stać się miejscem integracji zarówno normatywnej, funkcjonalnej i komunikatywnej. Może w szczególnych przypadkach – w zależności od kraju pobytu – stać się także miejscem szerokiej integracji kulturalnej, odnoszącej się do systemu kultury naszego kraju, jak i kraju pobytu.

LITERATURA:

- Chapman N. E., *Postawa życiowa Twoją najcenniejszą wartością*, Warszawa 1995.
- Dobrowolski W. S., *Dyplomacja Polski Ludowej 1944–1980. Organizacja i funkcjonowanie*, Warszawa 1981.
- Istota i wizje młodego człowieka. Program badań uniwersalizmu*, t. II, Warszawa 1991.
- Karolczak J., *Zespół Szkół Ogólnokształcących dla Dzieci Obywateli Polskich Czasowo Przebywających za Granicą. Rys historyczny*, Warszawa 1997.
- Kusztelak A., *Działalność Szkoły Polskiej w Moskwie w latach 1991–1994*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2002, nr 1–2.
- Lalak D., Pilch T., *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Warszawa 1999.
- Spoleczne uwarunkowania rozwoju lokalnego*, A. Potoczek, J. Stępień (red.), Poznań–Włocławek 2003.